

Jan Amos Comenius en zijn 'labyrint van de wereld'

Bachelor scriptie

Leendert de Bruin

5536510

Docent: Dr. David Onnekink

19-01-2018

9857 woorden

Abstract

Dit onderzoek is een historische analyse van het boek *Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart* van Jan Amos Comenius (1592-1670). Dit boek geeft de wereld weer als een stad waarvan de straten de verschillende standen en beroepen in de maatschappij vertegenwoordigen en eindigt met een utopische voorstelling van de christelijke wereld. Onderzoek naar de thematiek van het *Labyrint* en de bronnen die Comenius heeft gebruikt, staan aan de basis van een juist begrip van het boek. Het boek kent grote overeenkomsten met het motief *Tabula Cebetis*. Dit onderzoek wil door middel van een historische analyse en aan de hand van het motief *Tabula Cebetis* inzichten leveren over de totstandkoming van de inhoud van het boek. Er wordt aan de hand van de karakteristieke elementen uit het motief de vergelijking gemaakt met het boek van Comenius. Hierbij wordt deze vergelijking nadrukkelijk geplaatst tegen de historische achtergrond van het leven van Comenius. Er kan geconcludeerd worden dat het *Labyrint* voor grote delen correspondeert met het motief *Tabula Cebetis*. De delen die corresponderen zijn in beperkte mate vormgegeven aan de hand van het leven en de ervaringen van Comenius. Daarnaast zijn er ook enkele elementen uit het motief die niet door Comenius zijn gebruikt. Daarnaast blijkt duidelijk dat de elementen die niet corresponderen met het motief gevormd zijn tegen de achtergrond van de godsdienstconflicten en proces van confessionalisering uit de Vroegmoderne Tijd. Tegen deze achtergrond zijn de inhoud en de vormgeving van het boek van Comenius veel beter te begrijpen. Comenius heeft niet slechts een wereld geschetst om die tegenover de utopische christelijke wereld te stellen. Hij heeft, naast de *Tabula Cebetis*, voor grote delen zijn eigen leven gebruikt om invulling te geven aan het boek.

Afbeelding voorpagina:
Jan Amos Comenius (1592-1670) door Jurriaen Ovens
(Rijksmuseum, Amsterdam)

Inhoudsopgave

	Pagina
Inleiding	2
Hoofdstuk 1: Historische achtergrond	7
Hoofdstuk 2: Vergelijking tussen de Tabula Cebetis en het Labyrint	13
Hoofdstuk 3: De elementen die Comenius zelf heeft toegevoegd	21
Conclusie	30
Literatuurlijst	33
Bijlage	

Inleiding

Plotseling klonk er tromgeroffel en schalde er een trompet, er ontstond tumult en er klonk geschreeuw! [...] je hoorde het gestamp van paarden, het gerinkel van pantser, het gekletter van zwaarden, het gebulder van kanonnen [...]. “Ach, almachtige God, wat gebeurt hier nou?” zei ik. “Moet soms de wereld vergaan?”¹

Het zijn de woorden van Pelgrim, de hoofdpersoon in het boek *Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart*. Dit werk is geschreven door de Tsjechische geleerde Jan Amos Komenský, beter bekend als Jan Amos Comenius (1592-1670). Dit literaire werk, van oorsprong geschreven in het Tsjechisch, geeft de wereld weer als een stad waarvan de straten de verschillende standen en beroepen in de maatschappij vertegenwoordigen. De hoofdpersoon uit het boek is op zoek naar het goede in de wereld, maar zijn zoektocht eindigt in een teleurstelling. Uiteindelijk wordt Pelgrim door God geroepen en eindigt zijn zoektocht met het vinden van ware rust in Christus. Het boek weerspiegelt veel van het leven van Comenius. Hij zwierf een groot deel van zijn leven als vluchteling door Europa ten gevolge van het oorlogsgeweld van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Het beeldende taalgebruik dat Comenius in zijn boek gebruikt, geeft een huiveringwekkend beeld van een wereld die voor Comenius niet onbekend is geweest.²

Tot op vandaag de dag is er nog wijdverspreide belangstelling voor Comenius. Recent (2016) is het boek *Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart* opnieuw vertaald uit het Tsjechisch.³ De UNESCO steunt onderzoek naar Comenius, waarbij hoofdzakelijk de pedagogische inzichten van deze geleerde worden bestudeerd en benoemd.⁴ Omdat Comenius op veel plaatsen gewoond en gewerkt heeft, ligt zijn nalatenschap verspreid over verschillende landen en is geschreven in verschillende talen. Daarnaast was hij een universeel geleerde, waardoor zijn werk verschillende disciplines

---

¹ J.A. Comenius, *Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart* (Comenius Leergangen/Uitgeverij Vantilt 2016) vertaald door Kees Mercks, 113.

² H.E.S. Woldring, *Jan Amos Comenius. Zijn missie, leven en erfenis* (Budel 2014) 28-29, 44-46.

³ J.A. Comenius, *Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart* (Comenius Leergangen/Uitgeverij Vantilt 2016) vertaald door Kees Mercks.

⁴ Bijvoorbeeld: J. Piaget, ‘J.A. Comenius’, *Prospects* 23 (1993) 1/2, 173-196; UNESCO reikt daarnaast de Comenius-medaille uit, een van de meest prestigieuze onderscheidingen van UNESCO ter ere van buitengewone prestaties op het gebied van onderwijsonderzoek en innovatie.

raakt. Onderzoek naar Comenius in het huidige Oost-Europa is voornamelijk geschreven in het Tsjechisch.⁵ Voor zover het werk van Comenius onderzocht is, is het vooral bestudeerd door pedagogen en in relatie tot onderwijs en opvoeding. Zij hadden als doel om de pedagogische inzichten van Comenius te bestuderen om deze in het heden te kunnen gebruiken. S.S. Laurie heeft met dat oogmerk al in de negentiende eeuw een werk geschreven over Comenius.⁶ Recentere voorbeelden hiervan zijn Jean Piaget⁷ en Vladimir Jelinek.⁸ Vandaag de dag krijgen ook steeds meer de theologische inzichten van Comenius de aandacht.⁹

Het boek het *Labyrint* kent verschillende vertalingen, maar er zijn niet veel studies over. Jan Patočka heeft Comenius' werken intensief bestudeerd en heeft daarbij een studie gemaakt van het *Labyrint*.¹⁰ Ook deze interpretatie is echter gericht op het pedagogische karakter van Comenius' werk. In de vertalingen van het *Labyrint* van Lützwow¹¹ en Spinka¹² worden door middel van annotatie bepaalde aspecten uit het boek toegelicht. Zij maken melding van overeenkomsten met andere genres van literatuur. Het *Labyrint* is gerelateerd aan die genres van literatuur die allegorie, bedevaart en utopisme als visie omvatten.¹³ Het *Labyrint* kent bijvoorbeeld overeenkomsten met *Christianopolis* van tijdgenoot Johann V. Andrea, zowel in de opbouw als bij sommige beschrijvingen.¹⁴ Daarnaast zijn er overeenkomsten met *Atlantis* van Bacon, *Utopia* van Thomas More en *Zonnestad* van Campanella.¹⁵ Čyževskij heeft onderzoek gedaan naar de thematiek en de bronnen van het *Labyrint*. Hij komt tot de conclusie dat de veelzijdigheid van de thematiek en de bronnen

---

⁵ Zie bijvoorbeeld: Jan Patočka, *Jan Amos Komenský. Gesammelte Schriften zur Comeniusforschung* (Bochum 1981); Jan Patočka, *Jan Amos Komenský. Nachgelassene Schriften zur Comeniusforschung* (Sankt Augustin 1984). Ik beheers de Tsjechische taal niet en heb daardoor geen toegang tot veel van deze literatuur.

⁶ S.S. Laurie, *John Amos Comenius, Bishop of the Moravians: His Life and Educational Works* (London 1881).

⁷ J. Piaget, 'The significance of John Amos Comenius at the present time', in: J. Piaget (red.), *John Amos Comenius on Education* (New York 1967) 1–34.

⁸ V. Jelinek, *The Analytical Didactic of Comenius* (Chicago 1953).

⁹ Justin Glenn, 'Toward a contextual theological reading of John Amos Comenius', *International Journal of Christianity & Education* 20 (2016) 3, 186–198.

¹⁰ Interpretatie van het *Labyrint* in: Jan Patočka, *Die Philosophic der Erziehung des J. A. Comenius* (Paderborn 1970).

¹¹ J. A. Comenius, *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart* (New York 1971) vertaald door Count Francis Lützwow.

¹² J. A. Comenius, *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart* (Chicago 1942) vertaald door Matthew Spinka.

¹³ C. Daniel Crews, 'Through the Labyrinth: A Prelude to the Comenius Anniversary of 1992', *Transactions of the Moravian Historical Society* 27 (1992) 27-52, aldaar 33.

¹⁴ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 234, verantwoording en dankwoord Kees Mercks.

¹⁵ Ibidem, nawoord H.E.S. Woldring; Crews, 'Through the Labyrinth', aldaar 33.

een zeer waardevol en belangrijk element is van het boek. Daarnaast vormen sommige elementen de basis voor de werken die Comenius later zou schrijven.¹⁶ Onderzoek naar de thematiek van het *Labyrint* en de bronnen die Comenius heeft gebruikt staan dus aan de basis van een juist begrip van het boek. Daarnaast kan het waardevolle inzicht geven over (het verloop van) het denken van Comenius.

Dit onderzoek richt zich op de thematiek en de bronnen van het *Labyrint* en de historische achtergrond die met het werk verbonden is. Het boek lijkt een uitwerking in tekst van een motief dat in de zestiende en zeventiende eeuw in verschillende composities, als prent en op schilderijen, verbeeld is. Dit motief staat bekend als de *Tabula Cebetis*, een allegorie op de levensweg (voor afbeelding zie bijlage 1). Hierin wordt de wereld afgeschilderd als een weg waarbij de reiziger langs talloze personen en allegorische figuren komt. Bij een eerste beoordeling lijkt het dat er sprake is van een overeenkomst tussen het boek het *Labyrint* en het motief de *Tabula Cebetis*.¹⁷ Beide werken maken bijvoorbeeld gebruik van allegorische figuren om het leven weer te geven. Anderzijds laat Comenius de hoofdpersoon figureren in de Vroegmoderne Tijd waarin de auteur leefde, terwijl het motief van de *Tabula Cebetis* niet tijdgebonden is. Deze constatering roepen de vragen op in welke mate er sprake is van een overeenkomst, maar ook in hoeverre er onderscheid is tussen de *Tabula Cebetis* en het *Labyrint*? Als Comenius gebruik gemaakt heeft van de *Tabula Cebetis* om zijn boek vorm te geven, in welke mate is dan het leven van Comenius van invloed geweest op de weergave van de *Tabula Cebetis* allegorie in zijn boek? Deze verschillende vragen leiden ons naar de hoofdvraag van deze scriptie: Welke inzichten levert een historische analyse van het *Labyrint* aan de hand van de *Tabula Cebetis* op over de totstandkoming van de inhoud van het boek? Daarbij maak ik gebruik van de volgende deelvragen: Hoe heeft Comenius in zijn boek invulling gegeven aan de *Tabula Cebetis*? en Welke elementen heeft Comenius ten opzichte van de *Tabula Cebetis* aan zijn boek toegevoegd?

Binnen de bestaande literatuur is er nog niet eerder op de overeenkomst tussen Comenius' tekst en het motief *Tabula Cebetis* gewezen.¹⁸ De vertaler van '*Het labyrint van*

---

¹⁶ D. Čyževskij, 'Comenius' Labyrinth of the World: Its Themes and their Sources', in: Horace G. Lund (red.) *Harvard Slavic Studies Volume I* (Cambridge 1953) 83–135, aldaar 135.

¹⁷ Dr. Jo Spaans (Associate professor Universiteit Utrecht) heeft mij op deze overeenkomst gewezen.

¹⁸ Veel literatuur is in het Tsjechisch geschreven. Omdat ik deze taal niet beheers, heb ik geen toegang tot deze literatuur.

de wereld', Kees Mercks, doet dat in ieder geval niet. In de biografieën van H.E.S. Woldring¹⁹ en Milada Blekastad²⁰ krijgt het *Labyrinth* wel enige aandacht, maar ook zij maken geen melding van de overeenkomst. Onderzoek naar het *Labyrinth* vanuit een historische interpretatie kan zijn wereldbeeld en zijn denken verduidelijken. Daarnaast zou het goed zijn als Comenius en zijn werk wat steviger verankerd zouden worden in de geschiedenis van de confessionalisering en godsdienstoorlogen waarin hij veel meer thuis hoort. Het *Labyrinth* is duidelijk religieus van aard en geeft een beeld van de politieke en religieuze situatie van de Vroegmoderne Tijd. Kortom, in de loop van de tijd heeft voornamelijk het pedagogische element in de werken van Comenius de aandacht gehad. Binnen deze bestaande literatuur is het *Labyrinth* nog niet geanalyseerd vanuit de overeenkomst met de *Tabula Cebetis*. Een analyse van de gebruikte bronnen van het werk van Comenius, gezien vanuit de historische context, kan bijdragen aan een beter begrip van deze geleerde. Daarom is het zinvol om het *Labyrinth* te analyseren aan de hand van het kader van de *Tabula Cebetis*. Op deze manier kan er nieuw licht geschijnen worden op het boek en op de auteur.

In het eerste hoofdstuk van dit onderzoek zal de historische achtergrond van Comenius en beide werken worden geschetst. Het onderzoek zelf zal plaatsvinden aan de hand van een vergelijking tussen het motief *Tabula Cebetis* en het *Labyrinth*. Er zal gekeken worden naar de verschillende interpretaties en betekenislagen van de *Tabula Cebetis*, en of en hoe die terugkomen in Comenius' z'n boek en of hij daar zelf iets aan toevoegt. Over de *Tabula Cebetis* is een Duitse studie van R. Schleier verschenen.²¹ In dit boek analyseert de auteur de karakteristieke elementen van de *Tabula Cebetis*. Aan de hand van deze analyse zal in hoofdstuk twee gekeken worden of Comenius aantoonbaar invulling geeft aan de *Tabula Cebetis*. Als overeenkomsten zichtbaar zijn geworden, zal onderzocht worden of dat valt in te kaderen in het leven van Comenius. In het derde hoofdstuk zal onderzocht worden welke elementen Comenius zelf heeft toegevoegd ten opzichte van de *Tabula Cebetis*. Ook dit hoofdstuk zal gezien worden vanuit de historische achtergrond van het leven van Comenius. Met betrekking tot de historische achtergrond zullen verschillende werken over

---

¹⁹ Woldring, *Jan Amos Comenius*.

²⁰ Milada Blekastad, *Comenius: Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský* (Praag 1969).

²¹ R. Schleier, *Tabula Cebetis, oder 'Spiegel des menschlichen Lebens / darin Tugend und Untugend abgemalet ist'* (Berlijn 1973).

Comenius gehanteerd worden, maar met name een recente biografie (2014) van H.E.S. Woldring.

Hoofdstuk 1. Historische achtergrond

Het leven van Comenius is zwaar getekend door vele godsdienstige twisten en oorlogen. Om het *Labyrint* te begrijpen zal in dit hoofdstuk eerst de historische achtergrond van het werk worden geschetst. Allereerst zal er kort worden gelet op de ontwikkelingen die zich voordeden op godsdienstig gebied in de Vroegmoderne Europese samenlevingen. Dit is van belang omdat deze ontwikkelingen duidelijk naar voren komen in het *Labyrint*. Daarna zal het leven van Comenius worden behandeld en de religieuze en politieke ontwikkelingen die met zijn leven verweven zijn. Ook deze ontwikkelingen hebben het leven van Comenius duidelijk gestempeld. Als laatste zal er een korte uitleg gegeven worden over de inhoud van het boek en het motief *Tabula Ceбетis*.

Vroegmoderne Tijd

De Vroegmoderne Tijd beslaat een periode waarin er een tal van religieuze stromingen ontstonden. Gedurende de Middeleeuwen werd de eenheid van de (Rooms-)Katholieke Kerk slechts verstoord door ketterijen en sekten, die echter nooit bij machte waren de eenheid daadwerkelijk te doen verbrokkelen. Tijdens de Vroegmoderne Tijd verbonden veel gelovigen zich aan protestantse stromingen als het calvinisme, lutheranisme en de wederdopers. Door de nieuw ontstane diversiteit ontstond er een mate van zelfreflectie binnen de kerken. Het kerkelijk landschap was sterk aan het veranderen. Dit proces wordt 'rise of confessionalism' genoemd. Verschillende geloofsovertuigingen (confessie als geloofsbelijdenis) ontstonden naast elkaar en ontwikkelden zich soms parallel aan elkaar.²²

Binnen deze confessionalisering zijn drie trends waar te nemen waren. Het werd van groot belang geacht dat de gelovigen de waarden en overtuigingen van de kerk zouden overnemen, zodat zij daar zelf sterk in zouden gaan geloven. Daarnaast werd er scherp onderscheid gemaakt tussen de verschillende confessies en het eigene van het geloof werd benadrukt. Als derde ontstond er een drang om de eenheid van 'de kerk' te waarborgen. Dit gold met name voor de katholieken, die hun invloed zagen afnemen.²³ Binnen de Katholieke Kerk ontstond er een beweging die de contrareformatie wordt genoemd. Enerzijds was het een innerlijke hervormingsbeweging, anderzijds werden de protestanten actief vervolgd.

---

²² Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge 2007) 28-29.

²³ Kaplan, *Divided by Faith*, 28-29.

Jan Amos Comenius

Comenius bracht zijn jeugd door in Moravië. Geboren in 1592 groeide hij op in een welgestelde familie onder de naam Jan Komenský. Zijn ouders waren actieve leden van de Broedergemeenschap.²⁴ Comenius kreeg veel onderwijs van zijn ouders. Zijn vader wees hem al vroeg op de betrokkenheid van zijn voorouders bij de volgelingen van Johannes Hus. Zijn vroege leven werd echter al snel gekenmerkt door tegenslag en geweld. In het jaar 1602 verloor hij plotseling zijn vader en een jaar later zijn moeder en twee jongste zusjes, allen aan de pest. In 1605 trokken Hongaarse protestanten Moravië binnen om dit gebied aan hun macht te onderwerpen. Hij ontvluchtte samen met zijn tante het geweld en vond onderdak bij een molenaar. Hier werd hij echter uitgebuit en genoot hij geen schoolopleiding. Door de invloed van de bisschop Lánecký van de Broedergemeenschap kon Comenius toch naar de Latijnse school in Přerov, die hij met succes doorliep. Maar ook hier werd met andersdenkenden streng omgegaan. De rector van de Latijnse school verbrandde publiekelijk een sociniaanse catechismus.²⁵

In de daaropvolgende periode van studie werd Comenius sterk beïnvloed. In 1611 liet Comenius zich inschrijven aan de universiteit van Herborn. Met als doel om predikant te worden binnen de Broedergemeenschap ging hij theologie studeren. Via de filosoof Johannes Heinrich Alsted kwam hij contact met stromingen van het lutheranisme uit Duitsland. Daardoor verkreeg hij kennis van onder andere het chiliasme en de rozenkruisers. Deze ideeën hadden invloed op zijn denken en hij zou dit later in zijn boeken verwerken.²⁶ In het voorjaar van 1613 verliet hij Herborn om al reizende Bremen en Nederland aan te doen. In juni van datzelfde jaar ging hij studeren aan de universiteit van Heidelberg. Daar had hoogleraar David Pareus, die onderzoek deed naar mogelijkheden tot verzoening onder protestanten, een vormende invloed op Comenius. In 1614 stopte hij met studeren keerde terug naar Moravië.²⁷

---

²⁴ De oorsprong van deze Broedergemeenschap ligt in Tsjechië, en de gemeenschap is sterk gevormd door protestantse invloeden van Johannes Hus. In de vijftiende eeuw maakten verschillende groepen mensen zich los van de Katholieke Kerk en vormden de Broedergemeenschap. Zij werden niet geaccepteerd door de overheid en werden al snel vervolgd. De Broedergemeenschap ontwikkelde zich uiteindelijk van een kleine beweging tot een bekende geloofsgemeenschap. Comenius heeft de Broedergemeenschap gediend in het ambt van bisschop. Woldring, *Jan Amos Comenius*, 25-28.

²⁵ Woldring, *Jan Amos Comenius*, 28-31.

²⁶ Ibidem, 31-32.

²⁷ Ibidem, 34-36.

Comenius keerde terug naar Přeřov, en werd rector aan de Latijnse school waar hij ook gestudeerd had. In het voorjaar van 1616 werd Comenius ingewijd als predikant van het stadje Fulnek. In deze omgeving hadden zich veel gelovigen gevestigd die zich verwant voelden met de hussieten en lid waren geworden van de Broedergemeenschap. Naast de hussieten leefden er waldenzen, lutheranen, calvinisten en katholieken in het noorden van Moravië. Ook in deze gebieden was er sprake van openlijk geweld tussen de verschillende gelovigen. Ondanks zijn korte tijd in Přeřov had hij daar al de naam gekregen van een bemiddelaar. Hij werd daarom met open armen ontvangen.²⁸

De politieke en religieuze ontwikkelingen die het leven van Comenius gestempeld hebben, kennen een lange ontwikkeling. Nadat Johannes Hus in 1415 veroordeeld en verbrand was, eindigden de hervormingsbewegingen in Europa echter niet. Met Luther en Calvijn was de eenheid van de Rooms-Katholieke Kerk definitief verbroken en namen de conflicten toe. Door middel van de contrareformatie wilde de Rooms-Katholieke Kerk het tij keren. Binnen het Heilige Roomse Rijk voelden de protestanten zich bedreigd. In 1608 verenigden de protestanten in Duitsland zich in de Protestantse Unie, waarop de katholieken volgden met de Katholieke Liga. Er werd een militair bondgenootschap gesloten tussen de Habsburgse keizer en de Duitse bisschoppen en katholieke vorsten.²⁹

Vanaf 1618 nemen de conflicten tussen de protestanten en de katholieken echter nog grotere vormen aan. De streng katholieke Ferdinand II werd in 1618 benoemd als koning van de Bohemen en in 1619 als keizer van het Heilige Roomse Rijk. Ferdinand II voerde een politiek van centralisatie en wilde zijn rijk herkatholiseren. Dit stuitte bij de protestantse adel op verzet, want zij waren bang dat de godsdienstvrijheid in het geding zou komen. Uiteindelijk kwamen de protestanten in de Bohemen in opstand en kwam het tot een confrontatie op 23 mei 1618. Boheemse protestanten wierpen twee raadslieden van Ferdinand II uit het raam van een burcht en deze actie werd het begin van de Dertigjarige Oorlog. Daaropvolgend werd in 1619 Frederik V, keurvorst van Palts en aanvoerder van de Protestantse Unie, gekozen als koning van Bohemen en bevestigd door een predikant van de Broedergemeenschap en een lutherse predikant.³⁰

---

²⁸ Ibidem, 37-39.

²⁹ Ibidem, 25-26.

³⁰ Ibidem, 42-43.

Comenius zelf was ook fel tegen de katholieken en enthousiast over het benoemen van Frederik V als koning van de Bohemen. Zijn vader had hem al vroeg bijgebracht onder welke omstandigheden de hussieten zich hadden bevonden. Na zijn komst in Přerov begon hij met het schrijven van een boekwerk over hun strijd tegen de katholieke tirannie. In het boek, getiteld als 'De verlossing van de antichrist', wijst hij verschillende katholieke dogma's af en veroordeelt het geweld van de contrareformatie. Hij publiceerde het boek anoniem in 1617. Dit vanwege lijfsbehoud en het streven naar maatschappelijke vrede.³¹

De Katholieke Liga kon de afval van de Bohemen niet ongestraft laten en Ferdinand II bracht in 1620 de Protestantse Unie een allesbeslissende nederlaag toe. In de daaropvolgende periode werden de protestanten in de Bohemen en Moravië vervolgd. Het werd verboden om de protestantse godsdienst uit te oefenen en vele protestanten vonden de dood. Comenius moest opnieuw vluchten wanneer Spaanse en Italiaanse troepen Moravië binnentrekken. Maandenlang verborg hij zich in de bossen en het is in deze periode dat hij zijn vrouw en twee kinderen verloor aan de pest. In de winter van 1622-1623 verkreeg hij onderdak op een kasteel van de familie Von Žerotín in het noorden van Bohemen.³²

In deze droevige en uitzichtloze situatie schreef hij *het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart*. Het boek is opgedragen 'Aan de doorluchtige en hooggeboren heer, heer Karel van Žerotín de Oudere'.³³ Ook blijkt uit de ondertitel dat Comenius duidelijk getekend was door zijn ervaringen. Het boek geeft volgens hem 'een heldere beschrijving van hoe er in deze wereld en al haar aangelegenheden niets is dan verwarring en dwaling, gedraai en geploeter, begoocheling en bedrog, ellende en droefheid en ten slotte beuheid van alles en wanhoop'.³⁴

Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart beschrijft de zoektocht van Pelgrim. Pelgrim is op zoek naar het beroep dat het beste bij zijn persoon past. Hiervoor loopt hij door een stad, die een symbolische voorstelling van de wereld is. In zijn zoektocht wordt Pelgrim bijgestaan door zijn gidsen Alweter en Zegsman. Alweter ziet overal op toe en laat Pelgrim alles laten zien wat hij moet zien; zijn bijnaam is dan ook toepasselijk

---

³¹ Ibidem, 41-43.

³² Ibidem, 44-46.

³³ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 9.

³⁴ Ibidem, ondertitel.

Overalbij. Zo krijgt Pelgrim de kans om vele facetten van het leven (bijv. ‘het christendom’ en ‘de levenstrant van de groten der wereld’) nader te onderzoeken. Zegsman heeft als taak om Pelgrim te leren hoe hij iets in de wereld moet opvatten. Zijn bijnaam is Begoocheling en hij doet zijn uiterste best om wat in de wereld krom is, recht te praten.³⁵ Pelgrim laat zich echter niet bedriegen door zijn gidsen en komt vaak tot conclusies die totaal anders zijn dan zijn gidsen. Daarbij spreekt hij deze ook uit, waardoor Pelgrim verschillende keren (bijna) in de problemen komt. In het laatste deel van het boek laat hij teleurgesteld alle wereldse pogingen om tot geluk te komen achter zich. Comenius schrijft in het sluitstuk van het *Labyrint* dat Pelgrim, wanneer hij ten einde raad is, door God geroepen wordt. Hij ontvangt Christus in zijn hart en leert hoe een christen oprecht moet leven. Het boek eindigt met een utopische voorstelling van een christelijke samenleving.

Tabula Cebetis

De Tafel van Cebes is een allegorische voorstelling van de levensweg. Het beeld bestaat uit verschillende gebieden die cirkelvormig zijn vormgegeven (zie bijlage 1). Deze gebieden zijn een doorgang naar het ware geluk, dat in het centrum van het beeld gesymboliseerd wordt door een berg waarop een paleis gevestigd staat. Binnen de voorstelling zijn personen en figuren aanwezig die allen een allegorische betekenis hebben. De oorsprong van het beeld van de *Tabula Cebetis* ligt in een Griekse dialoog, en heet in het Latijn *Cebetis Tabula*. Volgens de uitleg bij deze dialoog vindt het gesprek plaats in een tempel van de god Kronos. De *Tabula Cebetis* hangt in schilderijvorm in de tempel en trekt de aandacht van bezoekers, maar zij kunnen de betekenis niet doorgronden.³⁶ Op dat moment stapte een oude man op hen toe en neemt een staf in de hand en begint de bezoekers de betekenis van het schilderij uit te leggen.³⁷

De meeste handschriften van de *Cebetis*-manuscripten dateren van rond de jaren 1500. Er zijn Latijnse vertalingen bekend van Odaxius, Aesticampianus en Luscinius. Het meest bekend is de Latijnse vertaling van Ludovicus Odaxius. Deze werd gepubliceerd in een verzameling van teksten. Het is niet zeker wanneer de eerste drukken plaatsvonden met

---

³⁵ Ibidem, 113.

³⁶ H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*, red. F. Veenstra (Hilversum 1992) 99.

³⁷ Schleier, *Tabula Cebetis*, 66.

daarin de vertaling van Cebes.³⁸ Er zijn verschillende drukken en teksten van de *Cebetis* bekend. Het is echter moeilijk om hier een chronologische volgorde in aan te geven. Maar alles duidt erop dat de Cebes-tekst in de jaren '90 van de vijftiende eeuw al erg bekend was. Of de Odaxius-tekst daar alleen aan bij gedragen heeft is niet na te gaan, maar wel het is duidelijk dat de tekst van Odaxius een significante bijdrage heeft geleverd.³⁹

De tekst werd daarna door verschillende geleerden van commentaar voorzien en herdrukt. In 1498 werd er al een Latijnse vertaling van Ludovicus Odaxius *Tabula* gepubliceerd in Parijs door Ficino.⁴⁰ Ook werd het motief door Johannes Camers (1447-1546) van commentaar voorzien. In 1524 publiceerde dezelfde geleerde een werk waarin 'he suggests that the allegorical meaning of the text can be understood through religious symbolism, where the personifications were the different stages of Christian faith.'⁴¹ In de beginnende jaren van de drukgeschiedenis was er een hoog aantal aan uitgaven. De Cebes werd niet alleen bestudeerd door geleerden in de Duitse, Franse, Italiaanse, Engelse en Spaanse taal, maar vond ook een populair ontvangst. De snelle toename van populariteit rond 1500 zette zich voort in het verloop van de zestiende en zeventiende eeuw.⁴² Het lijkt dus niet onlogisch dat Comenius in aanraking is gekomen met de *Tabula Cebetis*, maar daar is verder niets over bekend. Door het oorlogsgeweld is de bibliotheek van Comenius twee keer in vlammen opgegaan.⁴³

---

³⁸ Ibidem, 14.

³⁹ Ibidem, 15-16.

⁴⁰ S. Jayne, *Plato in Renaissance England* (Dordrecht 1995) 81.

⁴¹ Miranda L. Elston, A Moralizing Title Page: The *Tabula Cebetis* D in Sixteenth-Century Intellectual Circles (Ackland Art Museum Online, Chapel Hill 2016) 17.

⁴² Schleier, *Tabula Cebetis*, 20-21.

⁴³ Woldring, *Jan Amos Comenius*, 44-45.

Hoofdstuk 2. Vergelijking tussen de *Tabula Cebetis* en het *Labyrint*

In dit hoofdstuk zal de vergelijking gemaakt worden tussen de allegorische voorstelling van de *Tabula Cebetis* en het boek het *Labyrint* van Jan Amos Comenius. De deelvraag die centraal staat is: Hoe heeft Comenius in zijn boek invulling gegeven aan de *Tabula Cebetis*? In de voorstelling van de *Tabula Cebetis* komt de mens langs verschillende opeenvolgende figuren, die allen hun eigen betekenis hebben. De chronologie die in het motief aanwezig is, wordt aangehouden als de leidraad van de vergelijking. Elk karakteristiek element uit het motief zal gevolgd worden door een vergelijking met het *Labyrint*.

De toegang naar het leven

Op het motief is een ordening te zien van drie cirkelvormige gebieden rondom een middelpunt, die allen van elkaar gescheiden zijn door een muur. In deze muren bevinden zich poorten, die een toegang vormen tot het volgende cirkelvormige vlak. De poort bij de buitenste cirkel heet het Leven. De mensen die door deze poort binnengegaan zijn diegenen die het leven binnengaan. De menigte van mensen die bij deze ingang staat, zijn degenen die het leven zullen binnentreden. De oude man die bij deze poort staat en een briefje vasthoudt, is Genius. Hij wijst diegenen aan die binnengaan wat er moet gebeuren en laat ze zien welke kant zij op moeten gaan.⁴⁴

Dit element bij het binnentreden van het leven zien we ook terug in het *Labyrint*. Comenius geeft de man de naam 'Lot', en beschrijft hem als een 'brommerige oude man' met een 'grote koperen pot in zijn handen'. Iedereen die 'juist van de poort van het leven' komt, moet zijn hand in de pot steken en trekt er een briefje uit waarop staat waar hij zich heen moet begeven.⁴⁵ Beide werken maken duidelijk gebruik van hetzelfde stijlfiguur, namelijk de oude man en het briefje. Comenius maakt wel het onderscheid tussen 'de Poort van het Leven' en 'de Poort van de Splitsing'. De eerste poort is het moment waarop men het leven binnenkomt. De tweede poort is waar Lot iedereen de bestemming van het leven aanwijst en bevindt zich 'vlakbij' de eerste poort.⁴⁶ De grondtoon blijft echter hetzelfde; als men het leven binnengaat, wordt de bestemming bepaald door een factor waar de nieuwgeborene geen invloed op heeft.

---

⁴⁴ Schleier, *Tabula Cebetis*, 66.

⁴⁵ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 27.

⁴⁶ *Ibidem*, 24-25.

In beide werken wordt het begin van de reis gekenmerkt door bedrog. In de voorstelling van de *Tabula Cebetis* zit naast de ingang, op een troon, een vrouw met een geveinsd gezicht en een speels figuur, de Verleiding.⁴⁷ Zij geeft elke deelnemer een drankje van dwaling en onwetendheid te drinken.⁴⁸ Comenius beschrijft in zijn boek de Koningin van de wereld en hij noemt haar Wijsheid. De koningin heeft een dienaar in dienst die overeenkomsten toont met het effect van de drank uit de *Tabula Cebetis*. Deze dienstknecht is de tolk van de koningin en heet Zegsman, met als bijnaam Begoocheling. Hij heeft de opdracht de mensen te leren hoe ze iets in de wereld moeten opvatten. ‘Daarom prent ik iedereen die je in deze wereld zult zien, [...] alleen dingen in die tot ware wereldse wijsheid bijdragen’.⁴⁹ De wijze waarop Zegsman dit uitvoert komt goed overeen met het effect van dwaling dat in de drank verborgen zat. Pelgrim krijgt een bril op zijn neus gezet met ‘de eigenschap (zoals ik daarna menigmaal zou ervaren) dat als je erdoorheen keek, een ver ding dichtbij leek en wat dichtbij was ver weg; wat lelijk was prachtig en wat prachtig was lelijk; wat zwart was wit en wat wit was zwart.’⁵⁰ Het element van bedrog, dwaling en onwetendheid is dus ook bij Comenius een onderdeel van het begin van de reis.

Fortuin, lusten en begeerten in de eerste cirkel van de Tabula Cebetis

Op dit moment is men in de *Cebetis* voorstelling aangekomen in het eerste cirkelvormige vlak uit de voorstelling. Een één op één vergelijking met het *Labyrint* is vanaf dit moment niet mogelijk. De *Tabula Cebetis* bestaat zoals gezegd uit drie cirkelvormige vlakken die van elkaar gescheiden zijn door muren. De voorstelling die Comenius beschrijft, vertolkt een stad die bestaat uit zes hoofdstraten, die elk verschillende standen, rangen en beroepen vertegenwoordigen.⁵¹ Ondanks dat deze werken wat betreft het verloop van de uiterlijke voorstelling van elkaar verschillen, kan er wel degelijk een vergelijking gemaakt worden aan de hand van karakteristieke elementen uit beide werken. Het verloop van de weg verschilt, maar beide werken typeren het leven aan de hand van allegorische figuren die de kijker of lezer dezelfde boodschap over brengen.

---

⁴⁷ Er zijn verschillende vertalingen mogelijk. De vrouw kan ook een vermomt/bedekt gezicht hebben. Daarnaast heeft ze een lustig/opgetogen figuur. De vrouw zelf kan ook de naam Bedrog dragen. Al deze elementen verwijzen naar hetzelfde, namelijk ‘dwaling en onwetendheid’.

⁴⁸ Schleier, *Tabula Cebetis*, 66.

⁴⁹ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 20-21.

⁵⁰ Ibidem, 22.

⁵¹ Ibidem, 25.

In dit eerste vlak bevinden zich diverse vrouwen die allen een verschillend signatuur hebben. Deze vrouwen heten Meningen⁵², Begeerten en Lusten. De vrouwen beloven iedereen een leven in geluk. Maar door de drank die de mens gedronken heeft blijft hij in onwetendheid en kan hierdoor de juiste weg niet vinden.⁵³ Deze elementen komen niet op deze wijze terug in het boek van Comenius, slechts dan op die wijze dat Pelgrim nog steeds de bril van Begoocheling draagt. Pelgrim blijft dus net als bij de drank toch onder enige invloed.

In het vervolg van het motief staat een vrouw op een bol centraal, vrouwe Fortuna. Ze loopt rond en neemt van de een om het aan anderen te geven. Zij neemt op haar beurt echter terug wat zij heeft gegeven. Daarom is de bol het juiste teken van haar wispelturigheid. Sommigen worden in grote mate door het geluk omringd. Sommigen van hen verheugen zich en lachen, ze hebben het goede ontvangen en noemen het geluk. Anderen huilen en strekken hun handen uit, ze hebben een slecht fortuin getrokken en ze noemen het pech. Wat de meesten voor het goede geluk houden zijn rijkdom, roem, nobele geboorte, de macht van een tiran en koninklijke macht.⁵⁴

Het element van geluk voor de ene en pech voor de ander is ook in het *Labyrint* aanwezig. Comenius beschrijft bij Lot (waar men de briefjes kreeg) dat 'de een het blij uitschreeuwde, maar een ander er bedroefd en klagend bij liep, hoofdschuddend en omkijkend.'⁵⁵ Daarnaast beschrijft Comenius de toegang naar de burcht Fortuin. Bij de ingang staat vrouwe Fortuna met haar ambtenares, genaamd Toevalligheid. Wanneer Pelgrim zich afvraagt waarom niet iedereen binnengelaten kan worden, krijgt hij als antwoord: 'uiteindelijk hangt het van vrouwe Fortuna af wie ze wel wil ontvangen en wie niet.' Pelgrim meent dat de dienaar Toevalligheid wel 'volslagen blind en doof moest zijn, want ze keurde niemand een blik waardig en sloeg geen acht op smeekbeden.'⁵⁶ In het *Labyrint* wordt, net als in de *Tabula Cebetis*, vrouwe Fortuna afgebeeld op een 'kogel balancerend'. Wat in de *Tabula Cebetis* als het goede geluk wordt beschouwd, namelijk rijkdom, macht en nobele geboorte, heeft ook hier een centrale rol: 'kronen, scepters,

---

⁵² Of 'Adviezen'.

⁵³ Schleier, *Tabula Cebetis*, 66.

⁵⁴ Ibidem, 66-67.

⁵⁵ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 27.

⁵⁶ Ibidem, 122.

heerschappijen, halskettingen, gespen, geldbuidels, titels en namen, honingkoek en suikergoed'.⁵⁷ Comenius legt dus ook de nadruk op het element van geluk, wisselvalligheid van dit geluk en noemt dezelfde zaken die als het goede geluk beschouwd moeten worden.

In het motief én het boek worden aan het leven in geluk bepaalde negatieve aspecten verbonden. In de *Tabula Cebetis* staan voor de ingang die leidt naar de tweede cirkel, verschillende vrouwen. Zij heten Onmatigheid⁵⁸, Verkwisting⁵⁹ en Vleierij⁶⁰. Deze vrouwen proberen de mensen die door Fortuna goed bedeed zijn, te verleiden. Dit element komt ook sterk terug in het *Labyrint*. Pelgrim 'zou ook wel graag willen aanschouwen hoe vrouwe Fortuna daarboven [LdB: in de burcht] haar gasten in de watten legt.' Dit valt Pelgrim echter tegen. De rijken waren gebonden aan handen en voeten en hadden een keten om hun hals, waarbij ze een zware last op hun schouders te tillen hadden.⁶¹ De elementen van onmatigheid en verkwisting komen in verschillende zaken naar voren. De genotzoekers in de burcht verdoen het leven al slapend en luiierend. Binnen de zaal van 'spel en theater' werd veel plezier gemaakt, maar Pelgrim ziet dat 'niemand hiermee zijn honger en dorst stilt'. De smulpapen en de genotzoekers krijgen enorme hoeveelheden te eten. Maar ze klaagden slechts dat het 'niet wilde smaken en ze het niet door de keel konden krijgen'. 'Het kostte grote moeite en inspanning genoeg lekkere dingen te vinden waarmee zij zich konden volstoppen en volgieten'. Uiteindelijk leden zij slechts aan zaken als 'misselijkheid' en 'boeren', 'verslikten zij zich' en 'liepen en hingen rond met hun stinkende buik, jichtige voeten, beverige handen, druipogen etc.' De vleierij komt naar voren in het leven van diegenen die door vrouw Fortuna bedeed waren met een hoge functie, 'de groten van de wereld'. Velen van de onderdanen toonden 'aan de voorkant respect', maar 'van achteren en opzij' werd er veel om deze grootheden geginnegapt.⁶² De elementen van onmatigheid, verkwisting en vleierij zijn dus ook voor Comenius verbonden met het Fortuin.

In de *Tabula Cebetis* eindigen diegenen die onder invloed blijven van de vrouwen Onmatigheid, Verkwisting en Vleierij, hun leven in ellende. Men wordt dan uiteindelijk overgeleverd aan een vrouw met een zweep, de Straf. Daarnaast vertegenwoordigen

---

⁵⁷ Ibidem, 124.

⁵⁸ Volgen van lusten in verkeerde zin, Latijn: Incontinentia.

⁵⁹ Schleier geeft dit de Duitse vertaling van 'die Verschwendung', wat in het Nederlands het onmatig gebruik van geld en goed betekend, oftewel verkwisting. In het Latijn wordt de benaming 'Luxuria' gebruikt.

⁶⁰ Latijn: Assentatio.

⁶¹ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 126.

⁶² Ibidem, 132.

diverse vrouwen Droefheid, Klaagzang en Wanhoop. Daarna zal diegene in de putten van ongelukzaligheid worden gegooid. In deze situatie moet hij de rest van zijn leven in alle ellende doorbrengen, tenzij de mens de vrouw Boete/Bekering ontmoet. Ze redt hem van tegenspoed en leidt hem naar de goede Mening en het Verlangen. Wanneer dit niet gebeurt wordt men door een vrouw genaamd (valse) Kundigheid⁶³ de verkeerde kant opgestuurd.⁶⁴

Ook Comenius beschrijft het uiteindelijke lot van de mensen die hun wellusten blijven volgen. In de laatste zaal van 'het paleis der geneugten' was men zo ver gevorderd dat er geen weg voor of achteruit meer mogelijk was, tenzij men door een gat in de muur sprong om zich nog verder aan de wellusten over te geven. Deze mensen vielen echter 'in de duisternis buiten onze wereld'.⁶⁵ De betekenis van de vrouwelijke figuren (namelijk Droefheid, Klaagzang en Wanhoop) hebben in het *Labyrint* verder geen plaats. 'De duisternis buiten onze wereld' heeft wel wat weg van de Straf uit de *Tabula*, maar duidelijke overeenkomsten in de figuren zijn niet aan te wijzen.

De 'pseudokennis' van de tweede cirkel Tabula Cebetis

In de tweede cirkel van de *Tabula Cebetis* willen de mensen tot ware gelukzaligheid komen door middel van 'pseudo-kennis'.⁶⁶ De mensen die dus rond lopen binnen deze omgrensde ruimte, zijn de minnaars van verkeerde onderrichting en bekwaamheid. Deze zijn de Dichters/Oratores⁶⁷, Dialectici⁶⁸, Musici, Rekenkundigen en 'Rechenmeister' (die daar les in geven), Meetkundigen⁶⁹, Astrologen en Astronomen⁷⁰, Voluptuarii (gericht op plezier en vermaak)⁷¹, Peripatetici (leerling van de Peripatetic (school van Aristoteles)), Critici⁷² en 'Urtheiler uber Gedicht'⁷³, en anderen meer.⁷⁴ De beroepen van de filosofen komen overeen

---

⁶³ 'falschen Geschicklichkeit'.

⁶⁴ Schleier, *Tabula Cebetis*, 68.

⁶⁵ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 127-131.

⁶⁶ H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*, 100.

⁶⁷ Schleier: 'das ist die da wol reden können.'

⁶⁸ Schleier: 'welche die Kunst ordentlich und bescheidenlich von jedem Ding zuhandlen gelernet haben.'

⁶⁹ Schleier: 'die das Erdreich messen.'

⁷⁰ Schleier: 'Calenderschreiber'.

⁷¹ Schleier: 'So in Wollüsten leben.'

⁷² Vertegenwoordigen samen met de poëten de grammatica, in: H.L. Spiegel, *Hert-spiegel*, 101.

⁷³ Heeft met poëzie te maken, soort van poëten.

⁷⁴ Schleier, *Tabula Cebetis*, 69.

met de vrije kunsten/*artes liberales*. Daarnaast zijn er binnen het motief nog enkele beroepen bijgevoegd.

Ook Comenius maakt gebruik van deze categorieën, maar betreft deze tegelijkertijd op de actualiteit van zijn dag. Comenius beschrijft grammatici, retorici, poëten, dialectici, fysici, metafysici, Petrus Ramus, rekenkundigen, meetkundigen, Joh. Scaliger vs Joh. Clavius, landmeters, musici, astronomen, astrologen, historici, ethici en politici. De overeenkomsten zijn opvallend. Hij gebruikt deze categorieën om filosofen te beschrijven die een bepaald aspect van de wetenschappelijke discussie van die tijd bepaalden.^{75,76} Petrus Ramus heette eigenlijk Pierre de la Ramee'. Hij was een Frans hugenoot en Comenius schrijft dat hij tot ketter werd verklaard.⁷⁷ Volgens de vertaler van het *Labyrint* verzette Pierre 'zich tegen de gekunstelde logica van Aristoteles' en werd hij tijdens de Bloedbruiloft vermoord.⁷⁸ Comenius schrijft ook over de controverse onder meetkundigen over 'de kwadratuur van de cirkel', die voornamelijk gestreden werd door Scaliger en Clavius.⁷⁹ Onder de astronomen werden 'allerlei hypothesen' bedacht, 'maar niet één klopte precies.'⁸⁰ Comenius heeft nooit de theorie van Copernicus, dat de aarde om de zon draait, geaccepteerd.⁸¹ In dit element volgt Comenius niet slechts de *Tabula Cebetis*, maar voegt er nadrukkelijk elementen uit zijn eigen leven aan toe.

Net als in de *Tabula Cebetis* zijn al deze verschillende filosofen niet in staat om tot de ware wijsheid te komen. Zolang men in het motief bij deze pseudowetenschap blijft, zal men niet tot ware kennis komen. Wil men de ware weg vinden, dan moet men zijn meningen en onwetendheid verwerpen. Slechts door een sterke reiniging van deze invloeden kan men de ware weg vinden tot de ware Gerechtigheid.⁸² De filosofen binnen het *Labyrint* betekenen ook diegenen die de mensheid moeten laten zien 'waarin de ware wijsheid schuilt.' Dit klinkt Pelgrim uitmuntend in de oren.⁸³ Comenius erkende dus dat filosofen een poging deden om tot de ware wijsheid te komen en zo de wereld te verbeteren. Toch raakt Pelgrim in alle disciplines teleurgesteld.

---

⁷⁵ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 64-75.

⁷⁶ Ibidem, 223 (toelichting Kees Mercks).

⁷⁷ Ibidem, 69.

⁷⁸ Ibidem, 223 (toelichting Kees Mercks).

⁷⁹ Ibidem, 75, aldaar voetnoot 9.

⁸⁰ Ibidem, 73.

⁸¹ Woldring, *Jan Amos Comenius*, 35-36.

⁸² Schleier, *Tabula Cebetis*, 69.

⁸³ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 64.

De weg naar ware gelukzaligheid binnen de derde cirkel

In beide voorstellingen wordt er een verbinding gemaakt tussen het goede en de moeite die het kost om deze te bereiken. In het motief wordt de weg naar de ware Gelukzaligheid (het derde cirkelvormige vlak) door een kleine poort bereikt, en de weg die er achter ligt is weinig begaan, omdat deze steil en ruw lijkt. De toegang naar de hoger gelegen berg is aan beide zijden abrupt afgebroken. Op de bergtop staat een torenhoge rots. Twee vrouwen' helpen de klimmers de moeilijkheden te overwinnen en heten Matigheid en Geduld.⁸⁴ De ware gelukzaligheid in de *Tabula Cebetis* bevindt zich uiteindelijk in het bezitten van deugden en ware wetenschap. Daarnaast worden ze gezuiverd van de voorgaande slechte invloeden.⁸⁵ Het element van een kleine poort die tot het goede leidt, is ook in het *Labyrint* aanwezig. De toegang tot de Burcht van het Fortuin was slechts te bereiken door de Poort van Deugdzaamheid. Deze poort was hoog en nauw, maar was echter ingestort en overwoekerd. 'Men had vervolgens een flink aantal kleinere poorten laten bouwen, aangezien die oude toch te steil, onbegaanbaar en ongemakkelijk was om te passeren.'⁸⁶ Ook hier is te zien dat er een combinatie gemaakt wordt tussen deugden en de moeilijkheid om deze te bereiken.

Er zit echter wel een verschil tussen beide voorstellingen. In de *Tabula Cebetis* wordt de kleine poort voorgesteld als toegang tot het einde van de voorstelling, namelijk het bezit van ware deugden en wetenschap. Comenius ziet de Poort van Deugdzaamheid als de oorspronkelijke toegang tot de Burcht Fortuin. Deze burcht is echter slechts onderdeel van de wereld en het ware geluk is voor Comenius niet in deze wereld te vinden. Pelgrim vindt geen gelukzaligheid in aardse zaken, dus ook niet in aardse kennis of deugden. Pelgrim wenste dat hij nooit door de Poort van het Leven was gekomen. Hij klaagt aan het eind van zijn rondreis door de stad over zijn bestaan. Het leven eindigde toch slechts in 'duisternis en verschrikkingen'.⁸⁷ De overeenkomst met de *Tabula Cebetis* gaat met betrekking tot het einddoel mank.

De mogelijkheid bestaat dat Comenius indirect kritiek uitoefent op het motief. In de *Tabula Cebetis* is het einddoel gevestigd op een hoge berg. Comenius beschrijft ook een

---

⁸⁴ Ibidem, 69-70.

⁸⁵ Ibidem, 70-71.

⁸⁶ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 121.

⁸⁷ Ibidem, 166.

hoog en schitterend kasteel op een rotsige, steile heuvel. Deze is in bezit van de koningin van de wereld, genaamd Wijsheid. Er lijkt hier een overeenkomst te zijn tussen de ware gelukzaligheid uit de *Tabula Cebetis* en de burcht van koningin Wijsheid uit het *Labyrint*. Aangezien Comenius Pelgrim op een dusdanige wijze beschrijft dat hij geen waar geluk vindt in de wereld, kan het zo zijn dat dit schitterende kasteel van de Koningin Wijsheid gelijkgesteld wordt aan de ware gelukzaligheid uit de *Tabula Cebetis*. Comenius zou daarmee duidelijk willen maken dat ook in deze 'ware wijsheid' geen rust gevonden kan worden. De koningin blijkt namelijk de bijnaam Zinloosheid te hebben. Het kan dus zo zijn dat Comenius op deze manier kritiek uit op het *Tabula Cebetis* motief waarin de deugden het ware geluk voorstellen.

Conclusie hoofdstuk 2

Er kan geconcludeerd worden dat het *Labyrint* voor grote delen correspondeert met het motief *Tabula Cebetis*. De delen die corresponderen zijn in beperkte mate vormgegeven aan de hand van het leven en de ervaringen van Comenius. Een duidelijk voorbeeld hiervan is hoe Comenius de 'pseudowetenschap' uit het motief heeft toegepast. Daarnaast zijn er ook enkele elementen uit het motief die niet door Comenius zijn gebruikt. Het lijkt erg waarschijnlijk dat Comenius zich heeft laten inspireren door het motief, of door een bewerking van het motief.

Hoofdstuk 3. De elementen die Comenius zelf heeft toegevoegd

Het *Labyrint* onderscheidt zich op meerdere vlakken van de *Tabula Cebetis*. Zoals genoemd bestaat de *Tabula Cebetis* uit drie cirkelvormige vlakken die van elkaar gescheiden zijn door muren. De voorstelling die Comenius beschrijft vertolkt een stad die bestaat uit zes hoofdstraten, die elk verschillende standen, rangen en beroepen vertegenwoordigen. Het beeld verschilt dus uiterlijk fundamenteel van elkaar. Het boek is daarnaast ook erg maatschappijkritisch, met als gevolg dat Comenius verschillende elementen heeft toegevoegd. Daarnaast heeft het *Labyrint* een christelijke karakter en verschilt de thematiek van het boek van het motief. Deze verschillen zullen achtereenvolgens onderzocht worden om een duidelijk antwoord te geven op de vraag welke elementen Comenius zelf heeft toegevoegd.

De elementen die niet in de *Tabula Cebetis*, maar wel in *Labyrint* voorkomen zijn: echtelieden, ambachtslieden, geleerden, alchemie, rozenkruisers, medische stand, *juris prudentia*, promotie magistraten en doctoren, geestelijken, christendom, overheden, soldatenstand, adellijke stand, nieuwsboden, uitgebreid in Burcht van Wijsheid, rol van Salomo, Pelgrim die de wereld wil ontvluchten en een utopische voorstelling van een christelijke samenleving.

Het beeld dat nu overblijft geeft onder andere een inkijk in de samenleving ten tijde van het leven van Comenius. Comenius gaat uitgebreid in op hoe deze standen, beroepen zich gedragen. In het vervolg van dit paper zullen deze zaken aan bod komen en dan in het licht van de confessionalisering en godsdienstoorlogen van die tijd. Čyževsky schrijft over het *Labyrint*: 'The survey of the world is not even remotely intended to impart any concrete information.'⁸⁸ Hij wil hiermee zeggen dat Comenius als doel heeft gehad om de lezer aan te sporen zich niet teveel met de wereld te verenigen. Daarin heeft hij volkomen gelijk, maar tegelijkertijd wordt het historische component van het boek duidelijk te kort gedaan. Dit blijkt wel uit het vervolg waarbij de elementen bezien worden die geen overeenkomst hebben met de *Tabula Cebetis*.

---

⁸⁸ Čyževskyj, 'Comenius' Labyrinth of the World', 111-112.

Godsdienst en geestelijkheid

Het proces van confessionalisering (zie historische achtergrond) komt duidelijk naar voren in de beschrijving die Comenius geeft over de stand van de geestelijken en het christendom. Daarnaast geeft de wijze van beschrijven ook aan wat Comenius in gedachten had over het functioneren van de samenleving op godsdienstig gebied. Het biedt niet alleen een perspectief op de ontwikkelingen die plaatsvonden, maar ook inzicht in een maatschappijkritiek die misschien wel door meer Europeanen gedeeld werd.

In het hoofdstuk over de geestelijken bezoekt Pelgrim een plein waar 'heidenen', Joden en 'Mohammedanen' vertegenwoordigd zijn. Deze niet-christenen dienen gelijk als een spiegel voor Pelgrim en voor de lezer. Pelgrim spreekt op een neutrale wijze over de godsdienstige rituelen van de heidenen en spreekt zelfs met een bepaalde verwondering. 'Wat ik wonderlijk vond, was de eendrachtigheid waarmee eenieder die handelingen een beetje anders verrichtte, maar dat toch van elkaar kon verdragen en de ander rustig bij zijn gezindheid liet (iets wat ik later elders niet zag)'.⁸⁹ Comenius geeft hier dus aan dat in zijn beleving op godsdienstig gebied geweld en onenigheid eerder de norm dan de uitzondering was.

Het jodendom wordt met een kritischere blik bekeken. Comenius gebruikt de titel *Talmudi figmenta*, letterlijk 'verzinsels van de Talmoed'. Daarnaast beschrijft Comenius op een zeer gebrekkige wijze het geloof van de Joden. Hij heeft het slechts over plaatjes van wezens die half dier en half mens waren. Pelgrim had niet verwacht dat zij 'in zulke enge dingen behagen konden scheppen.' Ook zag Pelgrim dat andere mensen zich aan hen ergerden, belachten en over de Joden grappen maakten. 'Dat bracht ook mij ertoe hen links te laten liggen.'⁹⁰

In de uiterlijke vorm is Comenius positief in zijn beschrijving over de Mohammedanen. Zij 'gedroegen zich vroom, ze waren wit gekleed en hielden zeer van properheid; ze wasten zich aldoor en gaven aalmoezen'. Als hij het echter over 'de kern van de Koran' heeft komt hij tot de conclusie dat 'hun grondbeginselen veronderstellingen waren die in de lucht zweefden; en het doel van hun geloof was het in den blinde wroeten in de aarde'.⁹¹ Ook met betrekking tot de geloofsbeginselen toont Comenius zich een

---

⁸⁹ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 90.

⁹⁰ Ibidem, 90-91.

⁹¹ Ibidem, 91-92.

ongeïnformeerde Europeaan. Er wordt geen poging gedaan om de kern van de Islam met een godsdienstig argument te weerleggen. Daarnaast is het opvallend dat er met geen negatief woord over Mohammed gerept wordt, terwijl dit toch een kenmerk is van de Europese polemieken tegen de Islam in de Vroegmoderne Tijd.⁹² Comenius beschrijft dat Pelgrim ontdekt dat de Islam op geweld gestoeld is. 'Die witte en schoongewassen mensen [...] renden [...] vervaarlijk brullend in het rond en sabelden neer wie ze tegenkwamen, waarbij ze waadden door menselijk bloed.' Daarnaast 'bakkeleiden ze [LdB: Perzen en Turken] zo onverzoenlijk' dat er slechts door vuur en zwaard 'gedisputeerd' werd. 'Een vreselijk gezicht.'⁹³ Het is opvallend dat Comenius ook de strijd tussen de moslims onderling een 'vreselijke gezicht' vindt.

Comenius toont een opmerkelijke toegeeflijkheid ten opzichte van het Jodendom en de Islam. Dit staat in contrast met het weinige begrip dat Comenius kan opbrengen voor het katholicisme, wat later in het boek naar voren komt. Ondanks dat Comenius vond dat de paus en de Habsburgse keizer met geweld bestreden moesten worden, stond hij toch vrede met katholieken, joden en moslims voor. Deze mening uitte Comenius in latere werken, maar de grondtoon is dus al in het *Labyrint* aanwezig.⁹⁴

De beschrijving van de stand van het christendom geeft duidelijk blijk van de confessionalisering van de Vroegmoderne Tijd. Alweter meent dat deze godsdienst toch wel gesierd werd door 'eensgezindheid en liefde'. De poort om naar het christendom te gaan stond in het water.⁹⁵ Dit beeld de doop uit waarbij men een herkenningsteken ontving en een gelofte moest afleggen 'dat je je wilde houden aan hun rechten en regels: zo geloven als zij, zo bidden als zij en dezelfde geboden naleven als zij.' Dit beviel Pelgrim wel.⁹⁶ In deze zaken zijn duidelijk elementen van confessionalisering terug te zien. Het werd van groot belang geacht dat de gelovige de waarden en overtuigingen van de kerk zou overnemen. Dit wordt duidelijk in 'dat je je wilde houden aan hun rechten en regels'. Daarnaast wordt door het herhaalde 'als zij' zichtbaar dat er door de verschillende confessies het eigene van het geloof werd benadrukt.

---

⁹² John V. Tolan, 'European accounts of Muhammad's life', in: Jonathan E. Brockopp (red.), *Cambridge Companion to Muhammad* (Cambridge 2010) 226-250, aldaar 237-240.

⁹³ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 92.

⁹⁴ Namelijk in *Uitgave van het profetisch boek* (1667) en *Unum necessarium* (1668). Woldring, *Jan Amos Comenius*, 160.

⁹⁵ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 93.

⁹⁶ *Ibidem*, 93.

Ook de Broedergemeenschap waar Comenius lid en zelfs bisschop van was kende deze elementen. De Broedergemeenschap kende een eigen catechismus⁹⁷, een boek waarin de leer van de kerk op een eenvoudige manier werd uitgelegd. Een catechismus had dus als doel om de gelovigen de overtuigingen en leerstellingen van de kerk te doen overnemen. Bij het volwassen worden van een lid van de Broedergemeenschap werd verwacht dat hij of zij zou kiezen voor het lidmaatschap van de Broedergemeenschap.⁹⁸ De elementen van confessionalisering zijn ook in het eigen geloofsleven van Comenius aanwezig geweest.

Ook komen deze elementen terug in het stuk over de 'Ruzies over het geloof met de Heilige Schrift als toetssteen.' Comenius beschrijft dit in een beeld van een 'grote, ronde steen die aan een ketting' hing. Iedereen wreef er met wat hij had meegebracht over deze steen om te kijken of datgene de toets kon doorstaan. Degene die het meebracht vond dat wat hij had meegebracht de toets wel kon doorstaan, omstanders waren het hier echter niet mee eens. 'Zo ontstond er een gekrakeel, niemand liet zijn ding afkeuren en niemand wilde ook het ding van een ander goedkeuren'. Men vervloekte elkaar en schold elkaar uit. De onenigheid groeide uit tot een handgemeen en veel mensen kregen slaag. Zo ontstonden er vele kapellen van de mensen die het niet eens konden worden. Zij namen weer 'een zeker aantal mensen' met zich mee en legden die regels op 'waarmee ze zich van de anderen moesten onderscheiden'.⁹⁹ Opnieuw is te zien hoe elke confessie zichzelf probeert te onderscheiden van de ander en daarbij dit ook wil opleggen aan de gelovigen.

In de Vroegmoderne Tijd zijn er ook verschillende godsdienstgesprekken geweest tussen de verschillende confessies. Pelgrim zag 'dat sommige van die kapellen ... met elkaar probeerden te onderhandelen om samen te gaan. Zij 'konden echter absoluut niet tot overeenstemming komen over zaken die ze onderling vergelijkbaar hadden', want men bleef met een hard hoofd bij het eigen standpunt. Hij heeft het hier over 'die zichzelf 'hervormd' noemden'.¹⁰⁰

Het derde element van confessionalisering was de drang om de eenheid van 'de kerk' te waarborgen. Dit gold met name voor de katholieken die hun invloed zagen afnemen. Binnen de Katholieke Kerk ontstond er een beweging die de contrareformatie

---

⁹⁷ Woldring, Jan Amos Comenius, 27.

⁹⁸ Ibidem, 26.

⁹⁹ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 99-100.

¹⁰⁰ Ibidem, 101.

wordt genoemd. Enerzijds was het een innerlijke hervormingsbeweging, anderzijds werden de protestanten actief vervolgd.¹⁰¹ Comenius heeft over de Katholieke Kerk een uitgesproken mening en beschrijft de praktijk van deze kerk. Pelgrim begeeft zich naar de fraaiste kapel waar de wanden vol met afbeeldingen waren. Daarnaast waren er 'vele priesters in diverse kledij die de mensen afbeeldingen lieten zien die ze aan moesten prijzen'. Ook werden de gelovigen allerlei ceremoniën aangeleerd 'waarmee ze zich van de anderen konden onderscheiden'. Hij beschrijft met grote waarschijnlijkheid de paus wanneer hij het heeft over 'een van hen' die 'in goud en purper' was uitgedost. Deze zat 'op een hoge troon en deelde aan hen die hem trouw waren en zijn regels oprecht uitvoerden, aanzienlijke geschenken uit.' Ook hier komen weer de elementen van het onderscheiden en het opleggen van regels naar voren.

Uit het *Labyrint* wordt ook duidelijk dat de Katholieke Kerk haar invloed zag afnemen. Sekten kwamen op haar afrennen, maar deze kerk kon het alleen 'schuchter' beantwoorden en verdedigen. Ze verdedigde zich wel door 'enerzijds de anderen met stenen [...] te bekogelen, of te verdrinken dan wel te vuur en te zwaard te bestrijden en anderzijds bedriegers met goud [...] te verlokken.'¹⁰² Dit heeft Comenius in zijn periode als vluchteling natuurlijk van dichtbij meegemaakt. Er is al beschreven hoe Comenius moest vluchten voor het geweld van de strengkatholieke Ferdinand II. Daarnaast bevestigt dit ook het beeld dat de Katholieke Kerk haar eenheid niet kon bewaren en door middel van actieve vervolging deze sekten probeerde te bestrijden.

Comenius maakt daarna gelijk de tegenstelling met 'ware christenen'. Deze hadden niets op met de verscheurdheid, hadden hun blik op de hemel gericht en behandelden iedereen vriendelijk. Daarnaast waren ze 'onaanzienlijk en haveloos gekleed en door vasten en dorst uitgemergeld'. Ze werden uitgelachen en belasterd. Dit werd echter door hen geduld en liepen als 'blinden, doven en stommen gewoon tussen de anderen door.' Als Pelgrim zelf overgehaald wordt om geestelijke te worden, wordt hij 'hoofdschuddend aangekeken, rug toegekeerd, naar hem geknipoogd, met de vinger gedreigd en wijs en middelvinger voorgehouden' en gedreigd met ergere dingen. Geschrokken laat Pelgrim de geestelijkheid achter zich en klaagt: 'Moet zich dan alles soms meteen tegen je keren?' Hij krijgt als commentaar van Zegsman: 'Wie één met de mensen wil zijn, moet zich weten aan

---

¹⁰¹ Zie hoofdstuk 'Historische achtergrond'.

¹⁰² Comenius, *Labyrint van de wereld*, 100.

te passen en niet overal van die onzin uit te kramen.¹⁰³ Comenius werd als lid van Broederschap vaak niet geaccepteerd en werd zelfs vervolgd. De bevindingen die Pelgrim hier opdoet zijn tekenend voor het leven van Comenius zelf.

Stand van overheden

In het vervolg onderzoekt Pelgrim de stand van de overheden en Comenius maakt daarbij opnieuw toespelingen naar zijn eigen leven. Comenius beschrijft hoe Pelgrim iets gevaarlijks overkwam. De heersers zaten op een hoge zetel. Het kon echter ook gebeuren dat deze zetel omkiepte en de heerser op de grond viel. Er ontstond een volksoploop waarbij men iemand anders op de zetel zette 'in de hoop dat alles anders zou worden dan het was; ze bedienden nu hem op zijn wenken, versterkten en verstevigden zijn zetel waar mogelijk.' Pelgrim hielp hen een handje. 'Toen verzamelde die eerste opeens weer zijn aanhang' en er ontstond een strijd waarbij Pelgrim en de tweede heerser moesten vluchten.¹⁰⁴ Dit is een duidelijke toespeling op de korte strijd tussen Ferdinand II van het Habsburgse Rijk en Frederik V van de Palts. (Zie historische achtergrond). Comenius steunde Frederik V van Palts, die echter al snel weer het veld moest ruimen.

Ook de inhoud van het utopische laatste deel van zijn boek maakt Comenius toespelingen naar zijn eigen situatie. Comenius schrijft dat ware christenen visioenen kunnen ontvangen over het heden of de toekomst.¹⁰⁵ Dit hangt nauw samen met het geloof van Comenius dat er een duizendjarig vrederijk zou ontstaan, het zogenaamde chiliasme.¹⁰⁶ Deze chiliastische visie van Comenius heeft zich onder andere ontwikkeld door de uitzichtloze situatie die de protestanten in Tsjechië door moesten maken. Met de komst van het duizendjarige vrederijk zouden deze verdrukte gelovigen eindelijk vrij zijn van de onderdrukking van de katholieken.¹⁰⁷

Thematiek

Naast de elementen die Comenius zelf heeft toegevoegd, verschilt ook de thematiek van het *Labyrint* van het motief. Binnen de christelijke traditie ontstond er een thematiek van de

---

¹⁰³ Ibidem, 101-102.

¹⁰⁴ Ibidem, 109.

¹⁰⁵ Ibidem, 202.

¹⁰⁶ Ibidem, 226, toelichting Kees Mercks.

¹⁰⁷ Woldring, *Jan Amos Comenius*, 48, 172.

‘spirituele reis’. De reiziger maakte dan een ontwikkeling door, waarbij deze gereinigd werd en toewerkte op het hemelse vaderland.¹⁰⁸ Ook in het niet-christelijke motief van de *Tabula Cebetis* komen we dit tegen. Men moet zich ontdoen van alle verleidingen en uiteindelijk hiervan gereinigd bereikt men het ware geluk. Dit is echter geen thema binnen het *Labyrint*. Pelgrim in het *Labyrint* onderneemt geen reis met een vooropgesteld einddoel. Er is geen doorgaande ontwikkeling van de ziel tot het ware geluk, maar Pelgrim komt uiteindelijk moedeloos tot zichzelf. En slechts doordat God Pelgrim roept, komt hij tot het ware geluk.¹⁰⁹

Het proces van een spirituele reis is, zoals al blijkt uit de *Tabula Cebetis*, niet slechts een ontwikkeling van de Vroegmoderne Tijd. In de Klassieke Tijd was er al een traditie van niet christelijke literatuur die toch een spirituele reis beschreven.¹¹⁰ Čyževsky stelt dat het aannemelijk is Comenius verschillende werken uit de klassieke literatuur kende, en dat hij bekend was met de thematiek van spirituele reis.¹¹¹ Het is dus ook waarschijnlijk dat Comenius op deze manier in aanraking is gekomen met het motief van de *Tabula Cebetis*.

Cebes Christianus

De *Tabula Cebetis* is van oorsprong niet religieus, in tegenstelling tot het *Labyrint*. Comenius schrijft in het sluitstuk van het *Labyrint* dat Pelgrim, wanneer hij ten einde raad is, door God geroepen wordt. Hij ontvangt Christus in zijn hart en leert hoe een christen oprecht moet leven. Hiermee wordt dus duidelijk dat het boek van Comenius een sterk religieus karakter heeft. Daarom is het van belang om verder te letten op het christelijke karakter dat de *Tabula Cebetis* kreeg in de loop van de 16^e en 17^e eeuw.

Het beeld van een weg als compositie is binnen de christelijke kunst het duidelijkst te vinden in Mattheus 7: 13-14¹¹², waar staat: ‘Gaet in door de enge poort; want wijd is de poort, en breed is de weg, die tot het verderf leidt, en velen zijn er, die door dezelve ingaan; Want de poort is eng, en de weg is nauw, die tot het leven leidt, en weinigen zijn er, die denzelve vinden.’¹¹³ Deze duidelijke voorstelling van twee wegen met een smalle en een

---

¹⁰⁸ Čyževskyj, ‘Comenius’ Labyrinth of the World’, 95-96.

¹⁰⁹ Ibidem, 97.

¹¹⁰ Ibidem, 94.

¹¹¹ Ibidem, 101.

¹¹² Schleier, *Tabula Cebetis*, 124.

¹¹³ Statenvertaling

brede poort kwam in steeds meer voorstellingen voor. Het leven van diegenen die door de brede poort gaan eindigt weldra bij de duivel en in het hellevuur.¹¹⁴ In christelijke afbeeldingen over de levensweg wordt het model van de *Tabula Cebetis* nadrukkelijk genoemd als voorbeeld. In de allegorie van Valckenborchs (1535-1612)¹¹⁵ versmelt het beeld van de smalle en de brede weg zich met de beschrijving van de *Tabula Cebetis*.¹¹⁶

Het lijkt dus niet onwaarschijnlijk dat ook Comenius gebruik heeft gemaakt van het Cebes tafereel om zijn eigen christelijke voorstelling vorm te geven. In het *Labyrint* is de voorstelling van de twee wegen niet leidend voor het motief, maar wel is duidelijk het uiteinde van de twee wegen. Het is helder dat er van alle wereldse zaken afstand genomen moet worden, want Pelgrim maakt telkens de bewuste keuze om zich niet te voegen bij die of gene stand. In die zin moet er dus wel gekozen worden (voor de smalle weg zonder al de wereldse verleidingen en genietingen). Ook het *Labyrint* valt dus binnen de ontwikkeling waarin het Cebes tafereel wordt gebruikt in combinatie met christelijke elementen, zij het dan zonder dat de twee wegen het leidende motief worden.

Het *Labyrint* is daarnaast eigenlijk een combinatie van een doolhof en een labyrint. Sinds de Oudheid werd een labyrint gezien als een omgeving vol met gevaren. In de Renaissance betekende een doolhof 'een stelsel van paden met keuzemogelijkheden en doodlopende wegen, terwijl een labyrint slechts een pad heeft [...] en in het midden eindigt.' Het *Labyrint* heeft kenmerken van beide. Enerzijds een pad naar het paradijs van het hart, anderzijds een doolhof met de vele onderdelen die de stad in het boek kent.¹¹⁷

Door de combinatie van een doolhof en een labyrint onderscheid het *Labyrint* zich van het motief, maar er is ook een overeenkomst. Comenius schrijft aan het einde van zijn boek: 'Moge uw goede geest mij begeleiden en tussen de valkuilen *van de wereld* door leiden als over vlak land en moge uw barmhartigheid mij vergezellen *op mijn pad* en door dat ach zo droevig *donker van de wereld* voeren naar het eeuwige licht. Amen, ja, amen.'¹¹⁸ Comenius blijft in dit opzicht binnen het tafereel van de *Tabula Cebetis* waarin de mens wel langs alle verleidingen en keuzes komt, maar zich daar van moet ontdoen en zich niet mee

---

¹¹⁴ Schleier, *Tabula Cebetis*, 124-126.

¹¹⁵ Ibidem, afbeelding 98. Dit deel van het boek kent geen paginanummering.

¹¹⁶ Ibidem, 129.

¹¹⁷ Woldring, *Jan Amos Comenius*, 47.

¹¹⁸ Comenius, *Labyrint van de wereld*, 219.

moet laten voeren. De keuze voor een labyrint past goed bij de Cebes voorstelling en met het gebruik van een doolhof onderscheid Comenius zich toch weer van de *Tabula Cebetis*.

Conclusie hoofdstuk 3

Uit al deze bovengenoemde zaken blijkt dat de elementen die niet corresponderen met de *Tabula Cebetis*, heel duidelijk vorm hebben gekregen tegen de achtergrond van zijn leven. Het is vanzelfsprekend dat zijn leven invloed heeft gehad op de vormgeving en inhoud van het boek. Wat nu echter duidelijk blijkt is dat deze verankerd zijn in de godsdienstconflicten en proces van confessionalisering uit de Vroegmoderne Tijd. Tegen deze achtergrond zijn de inhoud en de vormgeving van het boek van Comenius veel beter te begrijpen. Comenius heeft niet slechts een wereld geschetst om die tegenover de utopische christelijke wereld te stellen. Hij heeft, naast de *Tabula Cebetis*, voor grote delen zijn eigen leven gebruikt om invulling te geven aan het boek.

De thematiek van het boek kent enkele overeenkomsten en verschillen met de *Tabula Cebetis*. In het gebruik van de *Tabula Cebetis* om een christelijke voorstelling weer te geven stond Comenius niet alleen. Daarnaast is Comenius bekend geweest met klassieke bronnen. Het lijkt dus aannemelijk dat Comenius gebruik gemaakt heeft van de *Tabula Cebetis*. De thematiek verschilt echter op verscheidene punten zodat ook daar duidelijk uit blijkt dat Comenius een eigentijdse invulling gegeven heeft aan het motief.

Conclusie

In dit onderzoek heeft de vergelijking tussen het motief *Tabula Cebetis* en het boek het *Labyrint* centraal gestaan. De inzichten uit deze vergelijking komen wat betreft het *Labyrint* het meest tot zijn recht wanneer het boek geplaatst wordt tegen de historische achtergrond van het leven van de auteur, Jan Amos Comenius. Onderzoek naar de thematiek van het *Labyrint* en de bronnen die Comenius heeft gebruikt staan aan de basis van een beter begrip van het boek.

Binnen de literatuur hebben diverse auteurs overeenkomsten tussen het *Labyrint* en andere (literaire) werken aangewezen. Daarnaast is er veel onderzoek gedaan naar de pedagogische elementen uit de werken van Comenius. Binnen de bestaande literatuur is er echter nog niet eerder gewezen op de overeenkomst tussen het motief *Tabula Cebetis* en het *Labyrint*. Dit onderzoek wil in deze lacune voorzien, om zo tot een beter begrip te komen van Comenius' werk het *Labyrint*. Voor een beter begrip van zijn werk is het ook nodig dat deze wat steviger verankerd wordt in de geschiedenis van confessionalisering en godsdienstoorlogen waarin Comenius veel meer thuis hoort.

De vraag die in dit onderzoek centraal staat is: Welke inzichten levert een historische analyse van het *Labyrint* aan de hand van de *Tabula Cebetis* op over de totstandkoming van de inhoud van het boek? Hierbij heeft het historisch onderzoek zich gericht op zowel de overeenkomsten als de essentiële verschillen tussen het *Labyrint* en de *Tabula Cebetis*, waarbij het leven van Comenius zelf wordt betrokken. In het vervolg van deze concluderende paragraaf zullen de bevindingen kort weergegeven worden in een aantal kernnoties.

Er kan geconcludeerd worden dat grote delen van het *Labyrint* corresponderen met het motief *Tabula Cebetis*. Comenius heeft gebruik gemaakt van dezelfde allegorische figuren om het leven weer te geven. De delen die corresponderen zijn in beperkte mate vormgegeven aan de hand van het leven en de ervaringen van Comenius. Een duidelijk voorbeeld hiervan is hoe Comenius de 'pseudowetenschap' uit het motief heeft toegepast. Daarnaast zijn er ook enkele elementen uit het motief die niet door Comenius zijn gebruikt. Desondanks lijkt het erg waarschijnlijk dat Comenius zich heeft laten inspireren door het motief, of door een bewerking van het motief.

Er zijn verschillende zaken die het nog aannemelijker maken dat Comenius gebruik gemaakt heeft van het motief. Het gebruik van het motief past binnen de ontwikkeling die te duiden is als *Cebes Christianus*. Hierbij maakten verschillende christelijke kunstenaars een synthese van het motief en christelijke elementen. Ook hebben enkele auteurs overeenkomsten tussen het *Labyrint* en andere werken aangetroffen. Comenius maakte dus gebruik van een divers aantal werken om zijn eigen boek vorm te geven. Daarnaast is het concept van een spirituele reis al in de Oudheid aanwezig. Comenius had kennis van de klassieke werken en kan zo *Tabula Cebetis* hebben aangetroffen.

Tegelijkertijd zijn er verschillende elementen waardoor het *Labyrint* zich onderscheidt van de *Tabula Cebetis*. De compositie van het beeld is totaal anders. Comenius beschrijft een stad die een functionerende samenleving voorstelt waarbinnen de allegorische figuren een rol spelen. De voorstelling is duidelijk gepositioneerd in de Vroegmoderne Tijd. De *Tabula Cebetis* beeldt juist een universeel pad uit waar de allegorische figuren leidend en tijdloos zijn. Uit de elementen die Comenius toevoegt blijkt dat hij zijn persoonlijke ervaringen en zijn blik op de maatschappij in het boek heeft verwerkt. Duidelijk komt het proces van confessionalisering naar voren. Daarnaast zijn verschillende beschrijvingen die Comenius geeft, terug te leiden tot gebeurtenissen uit zijn leven, bijvoorbeeld de val van Frederik van Palts V. Het onderscheid met de *Tabula Cebetis* blijkt dus sterk gevormd door politieke en religieuze spanningen ten tijde van de Vroegmoderne Tijd en het persoonlijke leven van Comenius.

Daarom is het belangrijk om deze historische achtergrond in het oog te houden. Bepaalde uitspraken en gedachten zijn beter te begrijpen vanuit de historische achtergrond van Comenius. Uit dit alles blijkt dat het *Labyrint* zeker niet slechts met betrekking tot pedagogiek en theologie beschouwd en onderzocht moet worden. Dit beeld is dan dus te eenzijdig en doet de werkelijkheid en de context van het ontstaan tekort. Ondanks de diversiteit van de thematiek en de gebruikte bronnen is er toch een authentiek en samenhangend werk gevormd. Dit kon doordat Comenius' persoonlijke ervaringen mede de leidraad van het boek zijn geweest.

Verder onderzoek naar de relatie tussen het *Labyrint* en de *Tabula Cebetis* kan zich richten op de verschillende publicaties en documenten over de *Tabula Cebetis*. Onderzoek of het motief in Comenius' bereik is geweest kan nog meer zekerheid geven over het gebruik van de *Tabula Cebetis*. Een analyse van de gehele historische achtergrond van de

inhoud van het boek gaat dit onderzoek te buiten. De historische elementen uit het werk van Comenius zijn voor zover bekend nog geen enkele keer in één studie behandeld. Slechts enkele toelichtingen van verschillende vertalers werpen meer licht op de historische achtergrond van de inhoud van het *Labyrint*. Eventueel vervolgonderzoek zou zich hier op kunnen richten.

Literatuurlijst

Primaire bron

Comenius, J.A., *Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart* (Comenius Leergangen/Uitgeverij Vantilt 2016) vertaald door Kees Mercks.

Bijbel Statenvertaling

Literatuur

Blekastad, M., *Comenius: Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský* (Praag 1969).

Crews, C. Daniel., 'Through the Labyrinth: A Prelude to the Comenius Anniversary of 1992', *Transactions of the Moravian Historical Society* 27 (1992) 27-52.

Čyževskyj, D., 'Comenius' Labyrinth of the World: Its Themes and their Sources', in: Horace G. Lund (red.) *Harvard Slavic Studies Volume I* (Cambridge 1953) 83–135.

Elston, M.L., A Moralizing Title Page: The Tabula Cebetis D in Sixteenth-Century Intellectual Circles (Ackland Art Museum Online, Chapel Hill 2016).

Glenn, J., 'Toward a contextual theological reading of John Amos Comenius', *International Journal of Christianity & Education* 20 (2016) 3, 186–198.

Jayne, S., *Plato in Renaissance England* (Dordrecht 1995).

Jelinek, V., *The Analytical Didactic of Comenius* (Chicago 1953).

Kaplan, B.J., *Divided by Faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge 2007).

Laurie, S.S., *John Amos Comenius, Bishop of the Moravians: His Life and Educational Works* (London 1881).

Patočka, J., *Jan Amos Komenský. Gesammelte Schriften zur Comeniusforschung* (Bochum 1981).

Patočka, J., *Jan Amos Komenský. Nachgelassene Schriften zur Comeniusforschung* (Sankt Augustin 1984).

Piaget, J., 'J.A. Comenius', *Prospects* 23 (1993) 1/2, 173-196.

Piaget, J., 'The significance of John Amos Comenius at the present time', in: J. Piaget (red.), *John Amos Comenius on Education* (New York 1967) 1–34.

Schleier, R., *Tabula Cebetis, oder 'Spiegel des menschlichen Lebens / darin Tugend und Untugend abgemalet ist'* (Berlijn 1973).

Spiegel, H.L., *Hert-spiegel* (ed. F. Veenstra) (Hilversum 1992).

Tolan, J.V., 'European accounts of Muhammad's life', in: Jonathan E. Brockopp (red.), *Cambridge Companion to Muhammad* (Cambridge 2010) 226-250.

Woldring, H.E.S., *Jan Amos Comenius. Zijn missie, leven en erfenis* (Budel 2014).

Bijlage

Bijlage 1: Tabula Cebetis door Romeyn de Hooghe
(1670, Rijksmuseum Amsterdam)